

AZ ÚJKORI MEZŐGAZDASÁGI KULTÚRKÖRNYEZET REKONSTRUKCIÓJA A SÁROSPATAKI
ÁSATÁSOK PÉLDÁJÁN

Gyulai Ferenc, Emődi Andrea, Mravcsik Zoltán, Pósa Patrícia

Szent István Egyetem, Mezőgazdaság- és Környezettudományi Kar,
Környezet és Tájgazdálkodási Intézet, Természetvédelmi és Tájökológiai Tanszék, 2013 Gödöllő, Péter Károly u. 1.

Kivonat A történeti ökológia írásos forrásai mellett a kora újkori mezőgazdasági kultúrkörnyezet rekonstrukciójának lehetőségét rejtik az ásatásokból származó mag- és termésmaradványok. Nemcsak önálló adatokkal szolgálnak, de alkalmasnak bizonyulnak a források ellenőrzésére is. Sárospatak két 17. század eleji lelőhelyéről (a vár területén lévő ágyúöntő műhely és a Retel utcai tímárműhely, Ringer István ásatásai) származó földminták jelentős mennyiségű archaeobotanikai maradványt tartalmaztak. A feldolgozott két lelőhely diaspórái kivétel nélkül kultúrkörnyezetből származnak: gabonafélék és azok gyomnövényei, zöldségfélék és gyümölcsök. Az írásos források tanúbizonyosága szerint a 17. századi Sárospatakon élénk és változatos mezőgazdasági tevékenység folyt. A sárospataki fejedelmi birtok összeírásában szereplő valamennyi gabonafélét: búzát, rozst, kétszerest, árpát, kukoricát az ásatások leletanyagában megtaláltuk. A források említette híres pataki kertek (Gombos, Mandulás, Mogyorós) gyümölcs-sokféleségét a leletanyagok messzemenőig alátámasztják. A kora újkori szöszedetek által említett gyümölcsfajtákat véljük felismerni a több mint 300 szenült körtemúmiában, illetve barack, cseresznye, dió és szilva csonthéjában. Különös jelentőséggel bír a Tokaj-hegylajai szőlőtermesztésből származó eddig ismert legkorábbi szőlőmag. A Bornemissza Anna-féle szakácskönyvben szereplő ételféleségekhez hasonló szenült ételmaradványok a magyar reneszánsz gasztronómia történetének tárgyi bizonyítékai.

Abstract Recently two excavations were carried out in the city Sárospatak, Northeast Hungary. The main goal of the archaeobotanical investigation was the study of the historical agrobiodiversity and the reconstruction of the agriculture environment. In a blackish burned layer of the first excavation place cannon foundry were found mostly cultivated plant remains with some weeds but only in charred form: common wheat, club wheat, rye, two rowed barley, maize, spring wild-oat, narrow-leaved vetch, walnut, pear, grape seed, food residues. The plantremains of the second excavation place in Retel Street were preserved in good condition. The seeds and fruits occur in dark grayish watercovered layer in subfossil form: hazelnut, cherry, garden plum, walnut, peach and watermelon. The both sites were dated on the 16th -17th centuries with the help of coins and other archaeological artifacts. These above mentioned plants are the first plantremains of the late medieval- early new age of the prince Rákóczi property. The archaeobotanical plantremains demonstrated the agrobiodiversity of the late medieval and early new age. One of the most valuable residue is the charred grape seed from the cannon foundry site. With the help of comparative morphometric analysis it was identified by medieval grape varieties "Gohér". The here found one maize grain also important, because this is so far the earliest known maize remain in Hungary. Fortunately the high level of agrobiodiversity associated with a high level of culinary skills. In the cannon foundry site founded charred food remains; e.g. cereal gruel, meat mush from fine and from clumpy milling product, leavened bread, cake fragment represent the late noble renaissance gastronomical knowledge. The written sources mentioned famous gardens in Sárospatak in the 17th century: Gombos-, Mandulás-, Mogyorós- and other vineyards. The excavations, written resources and archaeobotanical remains confirm the existence of the late renaissance orchards and their variety and diversity here.

Kulcsszavak kora újkor, kultúrkörnyezet, archaeobotanika, biodiverzitás, Sárospatak

Key words early new age, agriculture, environment, archaeobotany, biodiversity, Sárospatak

Bevezetés

Sárospatakon a legkorábbi kertek valószínűleg kolostorkertek voltak a XIII. században (J. Dankó

1998). Eleinte gyógynövényes (zsálya, ruta, mák, liliom, menta, rózsa), valamint zöldséges kertek voltak. Ezekben azonban gyümölcsfák is díszlettek, s főleg európai mintára építették. A pataki

virágtáblás kertek a visegrádi és a budai kertek alapján készültek (J. Dankó i.m.). A virágtáblás kertek (fűszer-, gyógynövényekkel illetve konyhakerti növényekkel borított) a 16. században éltek fénykorukat. Az írásos források mellett azonban a kora újkori mezőgazdasági kultúrkörnyezet rekonstrukciójának lehetőségét rejtik az ásatásokból származó mag- és termésmaradványok. A növényi makromaradványok alkalmasnak bizonyulnak tehát a források ellenőrzésére is. Sárospatak két 17. század eleji lelőhelyéről (a vár területén lévő ágyúöntő műhely és a Retel utcai tímárműhely, Ringer István ásatásai) származó földminták jelentős mennyiségű archaeo-botanikai maradványt tartalmaztak, melynek segítségével feltárhatjuk a történeti agrobio-diverzitást. Nagy jelentőséggel bírnak ezek a leletek, hiszen ezek az egykori Rákóczi birtok eddig ismert első növényi maradványai.

Irodalmi áttekintés

Makkai László 1954-es publikálása I. Rákóczi György gazdasági iratainak 1631-1648-as adatait dolgozza fel. Ezek az iratanyagok három csoportra oszthatók: birtokjogi iratok (adomány, zálog, adásvételi levelek, csereszterződés, egyéb tulajdonjogi vonatkozású okmányok); birtokkezeléssel kapcsolatos iratok; missilis levelek. Hiánytalanul közölték az iratokban a gazdasági épületeket, a termelési munkaeszközöket, állatállományokat, a felhalmozott termények fajtáit és mennyiségét, a tárolásra szolgáló berendezéseket úgy, mint pince, verem, jégverem. A Rákóczi-birtok jövedelmeiről pontos képet mégsem tudunk alkotni az évi számadások eltűnése, illetve a Rákóczi-levéltár hányattott sorsa miatt. Az iratokat öt nagyobb és több kisebb levéltári anyagból gyűjtötték össze, de ezeket eredetileg két levéltárban tárolták (Makkai 1954). A Rákóczi-birtokok közül az első írásos összeírási rendszer a magyarországi sárospataki birtokon volt. A Rákóczi-birtokközpont Sárospatak volt, fő értéke a szőlőtermesztés. Sárospatakon a kertkultúra a XVII. században fejlődött ki igazán és vált híressé a kertek faj- és fajtagazdaságáról. Három kertet (Gombos-, Mandulás-, Mogyorós-kert) említ az 1621-es összeírás, valamint két szőlőbirtokot (Somlyód-, Mandulás-szőlő). A Rákóczi-birtok összes gazdaságát Lorántffy Zsuzsanna vezette. „Intézkedett az aratásról, szüretéről, vetésekről, megvizsgálta a számadásokat és végezte a gazdasági ügyekkel kapcsolatos levelezéseket is” (Demény 1968). A birtok

egyre növekedett, a Rákóczi-vagyon ezzel párhuzamosan gyarapodott. Demény István (i.m.) elbeszélése szerint a sokoldalú fejedelemszony irányította a szép virágos és zöldekes kertek, továbbá a gyümölcsösök munkálatait, a külső uradalmak gazdálkodását. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági irataiban a sárospataki uradalom inventáriumai (1634, 1635, 1636, 1639) két szőlőbirtok is említésre kerül: „Somlyód-szőlő” és a „Mondolás-szőlő”, valamint a „Gombos-kert”, „Mondolás-kert” is (Makkai i.m.). A gazdasági iratokban említett további pataki kert: „dinnyéskert”. E kerteken kívül voltak még díszkertek, gyógynövénykertek, szénás kertek. I. Rákóczi György felesége a kertjeibe „olaszfákat” (narancs, citrom, gránátalma) is ültetett, valamint külön kertészt is szerzett, hogy megfelelően legyenek a fák gondozva. Ezeket a különleges gyümölcsfákat, valamint meggy, barackfákat dézsákban tartották a kastélyok erkélyein, valamint a kertekben, ez itt is így volt Patakon, a várban (J. Dankó i.m.).

A feldolgozott összeírásokban előforduló gabonafélék: búza, dézsmabúza, árpa, köles, rozs, zab, tatárka. A következő gyümölcsök is szerepelnek az írott forrásokban: szalt gyümölcsök (szilva, alma, cseresznye, meggy, barack, som, füge, kökény, szőlő-mazsola) dió, egres, füge, vadkörte, vadalma, cseresznye, alma, barack, szilva, különböző liktáriumok (szilva, barack, birsalma, szekfüves körte). Említést tesznek zöldségnövényekről is: tök, cékla, káposzta, retek, petrezselyem, borsó, torma, lencse, vöröshagyma, mogyoróhagyma, fokhagyma, uborka, fehérrepa, sárgarépa, görögdinnye. Az összeírásokban szerepelnek ételmaradványok (kása, köleskása, tatárkása) is, kender- és lenmag, komló, tölgyemag, gyömbér, bors, nádméz, fahéj, fenyőmag, kapormag, búzaliszt, rozsliszt, rozsdara, árpadara, korp, tatárkadara, vetőmag (ánizs, saláta, vöröshagyma), virágokból és gyümölcsökből készült folyadék.

Vizsgálati módszerek

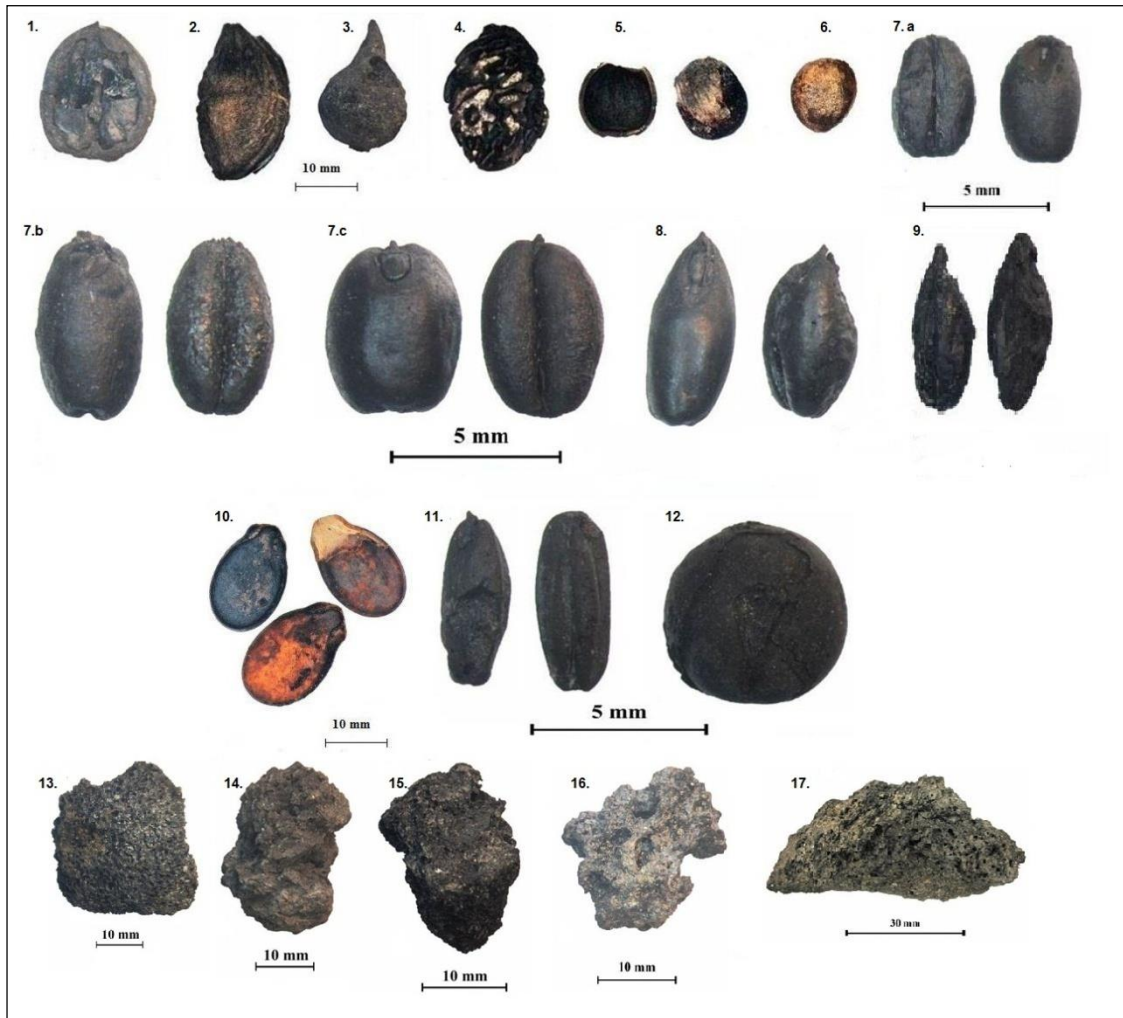
I. Rákóczi György ágyúöntő műhelyének megtalálása céljából 2006-ban ásatás kezdődött Sárospatak váránál Ringer István vezetésével (Ringer 2011). Az ágyúöntő műhelyből származó leletanyag 2008-ban, a „H” szelvény (a műhely északi sarkában) erősen átégett maradványaiból került elő. A régészeti kutatócsoport Sárospatakon máshol is folytatott ásatásokat. A Bodrog partjá-

hoz közel elhelyezkedő Retel utcában a feltáráso-
kat 2007-ben kezdték meg. A bőrfeldolgozó mű-
helynek vélt Kósa-féle ház pincéjében (tímármű-
hely) a nagyszámú bőrlelet mellett mag- és ter-
mésmaradványok is kerültek elő a nedves, agya-
gos rétegből. A növényi diverzitás vizsgálatunk
így két különböző lelőhelyről származó mintákból
történt. A száraz lelőhelyről származó földmintát
(ágyúöntő műhely) kiiszapoltuk. A diasporák

elkülönítésére 0,5 mm lyukbőségű szitát használ-
tunk. Az így elkülönített növényi maradványokat
árményekben megszártítottuk, majd azokat légmentese-
sen lezárt fóliákban tároltuk. A nedves lelőhelyről
(tímárműhely) származó makromaradványokat
kiiszapolt állapotban vettük át, azok deformálódá-
sát elkerülendő desztillált vízzel telt edényben
tároltuk.

1. táblázat. A lelőhelyek mag- és termésmaradványai

Latin név	Magyar név	Maradvány	darabszám	Lelőhely
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>vulgare</i> (Vill.) MacKey	Közönséges vagy vetési búza	szenült, ép szem- termés	4.333	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Triticum aestivum</i> L. subsp. <i>compactum</i> (Host.) MacKey	Törpe búza	szenült, ép szem- termés	6.499	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Hordeum vulgare</i> L. subsp. <i>distichum</i> Zoh.	Kétsoros árpa	szenült, ép szem- termés	38	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Secale cereale</i> L.	Rozs	szenült, ép szem- termés	1.404	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Zea mays</i> L.	Kukorica	töredék szemtermés	fél	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Avena fatua</i> L.	Héla zab	ép, szenült, csupasz szemtermés	148	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Vicia angustifolia</i> L.	Vetési bükköny	ép, szenült mag	1	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Juglans regia</i> L.	Dió	szenült: egész, fél, töredék csonthéj	70 egész, 74 fél, 73 töredék	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Pyrus communis</i> Medik.	Körte	szenült termésmú- mia	400	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Vitis vinifera</i> L. subsp. <i>vinifera</i> (Gmel.) Hegi	Szőlő	ép, szenült mag	1	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
-	Ételmaradványok	töredékek	9	Sárospatak vára, ágyúöntő műhely
<i>Corylus avellana</i> L.	Mogyoró	ép, fél makk	4 ép, 2 fél	Kósa-ház pincéje
<i>Prunus avium</i> L. <i>cultae</i>	Cseresznye	ép, nem szenült csonthéj	2	Kósa-ház pincéje
<i>Prunus domestica</i> L. subsp. <i>oconomica</i>	Kerti vagy házi szilva	ép, nem szenült csonthéj	1	Kósa-ház pincéje
<i>Juglans regia</i> L.	Dió	töredék, nem sze- nült csonthéj	negyed	Kósa-ház pincéje
<i>Prunus persica</i> L.	Őszibarack	nem szenült csont- héj	2	Kósa-ház pincéje
<i>Citrullus lanatus</i> (Thunb.) Mansfeld	Görögdinnye	nem szenült mag	3	Kósa-ház pincéje



1. ábra. Archaeobotanikai maradványok. 1. dió – *Juglans regia*, 2. kerti vagy házi szilva csontár – *Prunus domestica*, 3. nemes körte – *Pyrus communis*, 4. őszibarack csontár – *Prunus persica*, 5. mogyoró makkok – *Corylus avellana*, 6. cseresznye csontár – *Prunus avium*, 7. a, közönséges vetési búza – *Triticum aestivum* subsp. *vulgare* lekerekített típus, 7. b, ovális típus, 7. c, törpe búza – *Triticum aestivum* subsp. *compactum*, 8. rozs – *Secale cereale*, 9. kétsoros árpa – *Hordeum vulgare* subsp. *distichum*, 10. görögdinnye magvak – *Citrus lanatus*, 11. héla zab – *Avena fatua*, 12. vetési bükköny – *Vicia angustifolia*, 13-17. ételmaradványok (13. finom őrleményből készült sütemény, 14-15. húsos kása, 16. köles kása, 17. kelesztett kenyér)

A magvakat és terméseket, azok morfológiai bélyegeik alapján binokuláris sztereó mikroszkóp segítségével meghatároztuk. Ezekhez határozókönyveket használtunk fel: Schermann (1966), Brecher (1960). A meghatározott diasporákat recens maggyűjtemény fajaiival is összevetettük. A feldolgozó munkát nehezítette, hogy a morfológiai bélyegek (alak, felület) az idő elteltével változhatnak, olykor, az égett magvak és termések jelentős mértékben deformálódhatnak. Morfometriai méréseket is elvégeztünk, például a szőlőmag azonosításánál. Facsar (1970) munkáját

vettük alapul, ahol is a fajtameghatározás a szőlőmagvak metrikus indexein alapulnak. A meghatározott növényi maradványok alapján elkészítettük a fajlistát és írott forrásokkal összehasonlítottuk.

Eredmények

A 2008-ban feltárt ágyúöntő műhely megnevezésű száraz talajú lelőhelyből származó földminta feldolgozása során az alábbi növényi maradványokat találtuk meg szenült formában: 4.333 db vetési

búza, 6.499 db törpe búza, 1.404 db rozs, 38 db kétsoros árpa, 1 db kukorica, 148 db héla zab, 1 db vetési bükköny, 217 db dió, 400 db körte, 1 db szőlő és 9 db ételmaradvány.

A nedves talajú lelőhely, azaz a kultúrréteg keletkezése óta folyamatosan vízborítás alatt álló, 2007-ben feltárt, I/1-es objektum (gödör) betöltéséből származó már kiiszapolt állapotban hozzánk került mintában az alábbi növényi maradványokat találtuk: 6 db mogyoró, 2 db cseresznye, 1 db kerti szilva, 1 db dió, 2 db őszibarack, 3 db görögdinnye mag.

Értékelés

A Kárpát-medence talajtani, éghajlati, kulturális mozaikosság következménye az igen nagyfokú faj-, és fajtabőség Magyarországon (Gyulai 2010a). A lelőhelyek a sárospataki várkertben, valamint a Retel utcában, a Kósa-féle ház pincéjében találhatóak. A feldolgozott két lelőhely diasporái (1. melléklet) kivétel nélkül kultúrkörnyezetből származnak: gabonafélék és azok gyomnövényei, gyümölcsök és az egyetlen zöldségféle. Az itt talált kultúrfajok rendszeresen előfordulnak a hazai késő középkori és kora újkori lelőhelyeken (Gyulai 2010b).

A sárospataki archaeobotanikai leletekből (2. melléklet), valamint kora újkori írott forrásokból a hazai kultúrnövények változatossága, fajtabősége figyelhető meg (Pósa et al. 2013). A közönséges vagy vetési búza két ökotípusát/fajtáját természetkezelték. A gyümölcsmaradványok metrikus mérési adatai az írásos forrásokból ismert késő középkori és kora újkori fajtasortimentet jelenítik meg: kerekded és hosszúkás diót, Besztercei szilvát, duránci (nem magvaváló) őszibarackot, ropogós cseresznyét. Sajnos a több száz körtemúmia nagymértékű korrodálódása eddig még nem tette lehetővé fajta szintű azonosításukat. A Kósa-ház pincéjében talált görögdinnye magok is két alakkorre utalnak. A leletanyag egyik legértékesebb maradványa az ágyúöntő műhelyből származó szenült szőlőmag, amelyet méréseink a középkori Gohér fajtával azonosítottak. Az itt talált kukoricaszem az eddig ismert legkorábbi hazai kukorica-lelet. A fenn bemutatott magas fokú agrobiodiverzitás gasztronómiai változatossággal társult. Az ágyúöntő műhely leletanyagában egyaránt megtalálható volt a gabonakása, a finom és durva őrleményből készült húsoskása, csakúgy, mint a kelesztett kenyér és a finom sütemény apró szenült töredéke.

Az írásos források tanúbizonysága szerint is a 17. századi Sárospatakon élénk és változatos mezőgazdasági tevékenység folyt. A sárospataki fejedelmi birtok összeírásban említett kultúrnövények egynegyede előkerült a két sárospataki lelőhely mintáinak archaeobotanikai vizsgálatai során Valamennyi gabonafélét: búzát, rozst, kétszerest, árpát, kukoricát az ásatások leletanyagában megtaláltuk. A források említette híres pataki kertek gyümölcs-sokféleségét a leletanyagok messzemenőkig alátámasztják.

Felhasznált irodalom

- Brecher Gy. 1960. A magismeret atlasza, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- Demény I. 1968. Lorántffy Zsuzsanna: A sokoldalú fejedelemasszony. In Tamás E. (Szerk.) Erdély és Patak fejedelemisszonya Lorántffy Zsuzsanna I. Sárospataki Rákóczi Múzeum, Sárospatak, 2000, 359.
- Facsar G. 1970. Összehasonlító morfológiai vizsgálatok kerti szőlőfajták magjain I. Botanikai Közlemények 57 (3), 221-231.
- Gyulai F. 2010a. A történeti agrobiodiverzitás. Egyetemi jegyzet. Szent István Egyetem, Környezet- és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő.
- Gyulai, F. 2010b. Archaeobotany in Hungary. Seed, Fruit, Food and Beverages Remains in the Carpathian Basin: an Archaeobotanical Investigation of Plant Cultivation and Ecology from the Neolithic until the Late Middle Ages. Archaeolingua, Budapest, 479 p.
- J. Dankó K. 1998. Patak kertjei. In: Tuson P., Rihmer Z., Thoroczkay G. (Szerk.) R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére. Budapest, ELTE-BTK, 462-468.
- Makkai L. 1954. I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai (1631-1648). Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Pósa, P., Ringer, I., Mravcsik, Z., Gyulai, F 2013. Plant remains of late Medieval archards from north Hungarian site. 16th Conference of the International Work Group for Palaeoethnobotany, Thessaloniki, 17th-22th June 2013. Abstracts book, 130.
- Ringer I. 2011. I. Rákóczi György ágyúöntő műhelye: a kora újkori ágyúöntés technológiája. Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 58. Sárospatak.
- Schermann Sz. 1966). Magismeret I-II. Akadémiai Kiadó, Budapest.